

ІСТОРИЧНІ ФОРМИ ІНСТИТУТУ ДІЗНАННЯ В МИТНИХ ОРГАНАХ УКРАЇНИ

У статті розглянуто закономірності становлення і особливості функціонування інституту дізнання митних органів України в контексті історичних форм Української державності (1650-1754). Виокремлено основні стадії в процесі тогочасного дізнання в митних органах.

Ключові слова: дізнання, розслідування контрабанди, митний орган.

Постановка проблеми та її актуальність.

Комплексному вивченню генезису інституту дізнання в митних органах, з урахуванням складного шляху державотворення нашої держави, зокрема за часів функціонування Козацько-гетьманської держави (XVII ст. – 1764 р.), науковцями не приділено достатньої уваги. Це перешкоджає повноті з'ясування національних особливостей, сутності та закономірностей розвитку цього правового інституту, не сприяє розробці науково-обґрунтованих рекомендацій щодо подальшої перспективи вказаного правового інституту.

Аналіз досліджень і публікацій. Аналіз останніх публікацій, що присвячені дослідженню цього правового інституту, дозволяє зробити висновок, що окреслена проблема висвітлювалася фрагментарно, в контексті наукових студій з державотворчості, історії становлення митної служби, чи оптимізації функціонування однієї з форм розслідування контрабанди. Зокрема, окремі аспекти й особливості дізнання у справах про контрабанду в історичному плані розглянуті Д. І. Яворницьким, Д. І. Багалієм, В. А. Барвинським; в історії митної служби – П. М. Дідусенком, О. В. Лисицьким, Т. С. Мавродієм, С. А. Пахневським, В. П. Костюком та іншими авторами. Кримінально-процесуальним аспектам функціонування дізнання в митних органах України приділили свою увагу вітчизняні процесуалісти і криміналісти Л. М. Лобойко, М. І. Костін, В. М. Шевчук, Л. М. Дорофеева.

Мета статті. У цій публікації увага автора зосереджуватиметься на визначенні особливостей розвитку й історичної форми функціонування інституту дізнання в митних органах Козацько-гетьманської держави (XVII ст. – 1764 р.).

Виклад основного матеріалу. Попередні розвідки автора засвідчили спадковий характер дізнання митних органів Козацько-гетьманської держави (1648-1657), заснований на здобутому досвіді дізнання у справах про контрабанду за часів Запорозької Січі. Потреба у вдосконаленні дізнання була обумовлена історично-об'єктивними умовами становлення державності. Саме у цей час розпочалося формування апарату влади і управління, національного адміністративно-територіального устрою та господарсько-економічної, торгівельно-фінансової систем. Запроваджена нова модель соціально-економічних відносин, що ґрунтувалася на «дрібному землеволодінні фермерського типу», значно виріс товарообіг з іншими країнами. Усе це викликало потребу у захисті економічних інтересів нових соціально-економічних груп, стимулювало державний протекціонізм в торгівельно-економічній, насамперед у митній, сфері. Отже, можемо спостерігати, як розуміння суспільної небезпечності контрабанди у цей час поглиблюється. Ці протиправні дії починають сприйматись не лише як загрозливий фактор не наповнення княжої казни, але й як шкода розвитку економічних відносин у державі, що можуть стати не здатними захистити національного товаровиробника, сприяти його конкурентоздатності.

Визначаються кордони і територія гетьманщини. За Зборовською мирною угодою з Річчю Посполитою Українська держава охоплювала терен з площею до 200 тисяч квадратних кілометрів, населенням більше одного мільйону. Сформувався полково-сотенний адміністративно-територіальний устрій України [1]. Приблизно з 1652 року оформлюється новий державний орган – фінансова канцелярія, до компетенції

якої належить і питання контролю за надходженням мита. Керівник цього органу – генеральний підскарбій, – координував роботу спеціально уповноважених митних службовців – дозорців, індукторів та екзаторів [2].

Поступово розпочалося нормативне закріплення правил переміщення товарів через державні кордони. Це є важливим фактором. Оскільки, з одного боку, в теорії юридичної відповідальності завжди підставою процесуального примусу чи будь-якого виду покарання вважається факт причинно-наслідкового зв'язку між діями певної особи і порушенням цілком конкретної легальної заборони (правила, норми). З іншого боку – митні правила і унормовані митні процедури визначають предмет доказування, і багато в чому – зміст та форми проведення дізнання у справах про контрабанду, цілеспрямовують цю діяльність. Для стягування митних платежів запроваджуються спеціалізовані державні установи – митниці. Відповідно, усіякі порушення встановленого порядку переміщення товарів через кордон або приховування їх від контролю митниці, сплати митних зборів почали кваліфікувати як контрабанду.

Фінансова й митна служба доби Б. Хмельницького носила назву Державного скарбу. Особисто гетьман був розпорядником скарбу, його універсалами встановлювались види і розміри мита, призначались збирачі мита. Офіційними основними видами мита Гетьманщини виступали імпорнтні, експортні, транзитні та внутрішні мита [3]. За різними джерелами митні надходження становили велику доходну частину державного бюджету (від 40 до 45 %).

Встановлювались преференції зі сплати мита як для окремих держав, так і для окремих купців. Зокрема, вже у лютому 1649 року Козацько-гетьманська держава підписала з Османською імперією «Договір з військом Запорозьким і народом руським». Угода передбачала право українських купців вільно плавати Чорним морем і безмитно торгувати в турецьких володіннях упродовж 100 років [4]. Митний протекціонізм тих часів яскраво проявлявся при визначенні підвалин стосунків з Московською державою у середині XVII століття. У численних переговорах з представниками московського царя Б. Хмельницький окремо наполягав на збереженні за українською стороною права на безмитну торгівлю. Тільки у 1648-1654 рр. гетьман направив до Москви 10 повноважних посольств,

які спромоглися захистити митні інтереси Гетьманщини [5].

Проте, разом із позитивним досвідом попередніх форм дізнання, що існували у Запорозькій Січі, гетьманська держава перейняла й певний негативний досвід. Зокрема, як свідчив арабський письменник архідиякон П. Алепський, гетьман віддав «на викуп» орендарям митниць усю митну плату з купців на українських кордонах, а також прибутки з горілчаних виробів і меду за 100 тис. динарів (550 тис. польських злотих за тогочасним курсом) [6]. Тож і дізнання на цих митницях справлялось у приватних, нерегульованих загальними нормами формах, з тими ж ознаками зловживань, що були притаманні орендарям митниць за часів Січі. В березні 1721 року, наприклад, царський указ дозволив гетьману І. Скоропадському віддати відкупникам не тільки право збирати індикту «на всіх кордонах», але й слідкувати за вивозом і ввезенням «заказних товарів» (у сучасному розумінні цей термін можливо розуміти близько до підакцизних чи заборонених до ввезення / вивезення товарів), проводити дізнання по фактах порушення митних правил й конфісковувати на свою користь заборонені товари [7].

Україна вкрилася мережею приватних митниць, що діяли поряд із державними, і породжували так звану «митну анархію», яка сприяла поширенню контрабанди, а також зловживань з боку посадових осіб митниць. Свавільля «приватних митників» інколи доходило абсурду. Наприклад, на 10-ти кілометровому відтинку між Дрогобичем та Ярославом вони збирали мито 174 рази. А на південному напрямку під Києвом, на дистанції 600 метрів, побудували 4 містки, на кожному з яких брали мито – «мостовщину» [8].

Водночас, центральна влада країни не припиняла централізованої регуляторної політики в організації митної справи і протидії контрабанді. В універсалах Б. Хмельницького уперше в світі було дано визначення ввізного (індукта) та вивізного (евекта) мита. Одним з універсалів гетьман встановив мережу митних постів на кордонах з Польщею, Туреччиною та Московською державою, визначив їх статус, режим і порядок роботи.

В основу протидії контрабанді та здійснення дізнання була покладена щільна взаємодія цивільних службовців і військових підрозділів. Зокрема, був створений підрозділ з козаків, спеціа-

льно підготовлених до несення митної служби. Універсал спрямовував на рішучу протидію контрабанді, встановлював зацікавленість митників («дозорців», «військових екзакторів») у пильному припиненні порушень митних правил: вони отримували 50 % вилученої контрабанди, решта конфіскованого надходила до «скарбу військового». Більше того, полково-сотенна адміністрація зобов'язувалася надавати сприяння митникам, карати порушників митних правил (контрабандистів). На місцях полковники здійснювали загальне управління фінансово-економічними процесами громади. Саме у полкових містах відкривалися, переважно, митниці або митні застави. Безпосередньо фінансово-економічними питаннями опікувалися за посадою полкові підскарбії. Вони контролювали, зокрема, процес стягнення мита, його своєчасне надходження до полкової скарбниці, та дотримання митних правил. Полкова старшина ставала обов'язковою ланкою провадження дізнання по фактах контрабанди. І що дуже важливо – провідну роль у вирішенні спірних питань митного регулювання відігравали полкові суди. Отже, саме через судові процеси у полкових судах починають формуватись уявлення про належні й допустимі докази винності контрабандистів, здобутих в ході дізнання. А це, у свою чергу, висуває вимоги до визначення і застосування належних процедур отримання вказаних доказів під час дізнання.

Зокрема, поруч із поширеними показаннями свідків, одним із доволі нових джерел доказової інформації про порушення митних правил були спеціальні письмові митні документи – актові книги сплати індукти, обліку податків на закордонні товари тощо [9]. Цікаві згадки науковців про те, що саме у цей час зустрічаються відомості про новий спосіб контрабанди – повідомлення митним органам завідомо неправдивої інформації щодо власника товару (що у певних випадках надавало преференції чи взагалі звільняло від сплати мита). Зокрема, суворі покарання передбачалися для українських купців, які під своїм іменем перевозили чужоземні товари [10].

Боротьба з контрабандою входила і до функцій найманого гетьманського війська. У березні 1669 року гетьман Д. Многогрішний вніс до ст. 22 нової українсько-російської угоди положення про створення особливого полку на підтримку внутрішнього спокою (1000 найманців; надалі їх чисельність досягла 7000 вояків). Крім

боротьби з незаконним проникненням в Гетьманщину «свавільних груп» та «гультаїв», найманці мали перехоплювати також і контрабандні валки [11].

Водночас, користуючись зі скрутного становища українських земель доби Руїни, російський царат неухильно проводив лінію на обмеження державно-політичних і економічних прав Гетьманщини. Врешті-решт у 1665 році гетьман І. Брюховецький підписав у Москві угоду, яка обмежувала політичну автономію Лівобережної України й істотно посилювала її фінансову залежність – зокрема, в царську скарбницю мали надходити «прибутки з купців іноземних» [12].

В Росії збір митних податків з 1680 року зосередився в Приказі (відомстві) Великої казни, а з 1718 – в руках Комерц-колегії. При цьому суттєво розширюється система митних постів і нормативна база з визначення митних правил та боротьби з контрабандою. Зокрема, у 1719 році Сенат видав указ «Про догляд торговельних людей (гетьманського регименту), котрі їдуть за кордон, чи не мають вони з собою червінців, сфимків й срібла, і про видачу їм з відібраних грошей вказаного числа на проїзд»; у 1727 році з'явився указ імператора Петра II «Про оголошення іноземцям й росіянам про вивезених таємно товарах» [13] тощо. Але, як свідчать історичні факти, системна протидія контрабанді у той період залишалася дуже слабкою.

Висновки. В процесі тогочасного дізнання в митних органах Козацько-гетьманської держави (XVII ст. – 1764 р.) можливо виокремити такі основні стадії: – розшук контрабандних проявів; – візуальний догляд (виявлення) заборонених товарів; – встановлення їх походження, оцінка вартості дозволених до вивезення-ввезення товарів для стягнення мита; – накладення санкцій на порушників митних правил – примушення до сплати мита, штраф, конфіскація не лише товарів, але й транспортних засобів (валків) на користь гетьманської адміністрації.

Під час здійснення дізнання щодо контрабанди широко використовувалася взаємодія із військовими підрозділами. Формуються підрозділи з козаків, спеціально підготовлених до несення митної служби. Провідну роль у вирішенні спірних питань дізнання відігравали полкові суди. Через судові процеси у полкових судах починають формуватись уявлення про належні та допустимі докази винності контрабандистів, здобутих в ході дізнання. А це, у

свою чергу, висуває вимоги до визначення і застосування належних процедур отримання вказаних доказів під час дізнання.

Разом із поширеним способом контрабанди – переміщенням товарів повз місць розташування митних постів, з'являються й нові. Зокрема, пов'язані з наданням митникам неправдивих відомостей щодо власника товару, або приховуванням товару від митного контролю. Одним із доволі нових видів джерел доказової інформації про порушення митних правил стають спеціальні письмові митні документи – актові книги сплати індукти, обліку податків на закордонні товари тощо.

Література

1. *Дністрянський М. С.* Кордони України / М. С. Дністрянський. – Львів: Світ, 1992. – С. 41-42.
2. *Бойко І. Й.* Держава і право Гетьманщини / І. Й. Бойко. – Львів: Світ, 2000. – С. 28-29.
3. *Пришляк В. В.* Міжрегіональна торгівля в Україні (кінець XVII – 60-ті рр. XVIII ст.): дис. ... канд. істор. наук: 08.00.08 / В. В. Пришляк; Львівський державний ун-т. – Львів, 1996. – С. 74.
4. *Голобуцкий В. О.* Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. / В. О. Голобуцкий. – К.: Наукова думка, 1962. – С. 177.
5. *Документи Богдана Хмельницького: 1648-1657* / відп. ред. Ф. П. Шевченко; упоряд. І. Крип'якевич; АН Української РСР; Інститут суспільних наук; Архівне управління при Раді міністрів Української РСР. – К.: Вид. АН УРСР, 1961. – 740 с.
6. *Гвоздик-Прицак Л.* Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорізьке / Л. П. Гвоздик-Прицак. – К.: Обереги, 1999. – С. 35.
7. *Чорний В. Б.* Україна і митна справа. Історичний нарис / В. Б. Чорний. – К.: КВІЦ, 2000. – С. 47.
8. *Гальський К. Є.* Торгівля і митна справа Гетьманської України (середина XVII – XVIII ст.) / К. Є. Гальський. – К.: Панорама, 2006. – С. 56.
9. *Гвоздик-Прицак Л.* Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорізьке / Л. П. Гвоздик-Прицак. – К.: Обереги, 1999. – С. 34-35.
10. *Крип'якевич І.* Український державний скарб за Богдана Хмельницького / І. Крип'якевич // Записки НТШ ім. Т. Шевченка у Львові. – 1920. – Т. 130. – С. 95.
11. *Сокирко О.* Охотницьке військо Лівобережної Гетьманщини: історія виникнення / О. Сокирко // Київська старовина. – 1998. – № 4. – С. 11-19.
12. *Ліцоєва О. О.* Митна справа в Гетьманщині в другій половині XVII-XVIII ст.: дис. ... канд. істор. наук.: 12.00.07 / О. О. Ліцоєва; КГУ. – К., 2003. – С. 49-50.
13. *Джиджора І.* Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки / І. Джиджора. – К.: Київ-Друк, 1930. – С. 26-27.

Н. В. Игнатко

Исторические формы института дознания в таможенных органах Украины

Статья посвящена изучению закономерностей становления и функционирования института дознания таможенных органов Украины в контексте развития исторических форм украинской государственности (1650-1754). Выделены основные стадии в процессе дознания того времени в таможенных органах.

Ключевые слова: дознание, расследование контрабанды, таможенный орган.

N. Ignatko

Historical forms institute of the inquest of customs authorities of the Ukrainian

The article deals with the study of regularities of establishing and functioning the institute of inquest of customs authorities of Ukraine in the national system of counteraction to smuggling. The indicated type of law-enforcement activity is investigated in the context of the development of historical forms of the Ukrainian state system (1650-1754). The basic step in the process of investigation at the time with the customs authorities.

Key words: inquest, investigation smuggled goods, customs authority.